MATERIALE EPIGRAFICE ŞI SCULPTURALE ROMANE ÎN MUZEUL SEBEŞ

Unul dintre numeroasele muzee create şi organizate integral în ultimele două decenii este cel din Sebeş (jud. Alba), care prin bogăţia colecţiilor, expunerea materialelor şi activitatea cultural-ştiinţifică s-a impus printre cele mai de seamă instituţii similare nu numai din cuprinsul judeţului Alba, ci chiar din ţara întreagă. Începuturile muncii de organizare datează din a. 1951, cînd în importantul centru istoric, cultural şi economic care este oraşul Sebeş, s-a hotărît înfiinţarea unui muzeu cu profil în primul rînd istoric şi etnografic. Nucleul fondului muzeal îl formează colecţia arheologică-istorică a liceului Sebeş ca şi ale unor particulari din localitate, cuprinzînd materiale izolate descoperite întîmplător în zona oraşului şi în împrejurimi; prin achiziţii, cercetări de teren (săpături arheologice), donaţii întregul fond muzeal de azi se ridică la cifra de 18.000 piese. Paralel cu preocupările de a îmbogăţi inventarul expoziţiei de bază şi al depozitului, colectivul ştiinţific (Ioan Raica, director pînă în 1968, muzeografii Ioan A. Aldea, Gh. Ciul şi V. Ionaş) a urmărit cu tenacitate amenajarea localului şi adaptarea lui la nevoile cerinţelor actuale ale muzeografiei. Cu sprijinul masiv moral şi material al organelor locale de partid şi de stat, susţinut de colaboratori externi, colectivul muzeal a reuşit în scurt timp să realizeze, după criterii şi norme ştiinţifice: I. Secţia de istorie (din paleolitic pînă la 1848), II. Secţia de ştiinţele naturii, III. Secţia de etnografie, IV. Secţia de artă.

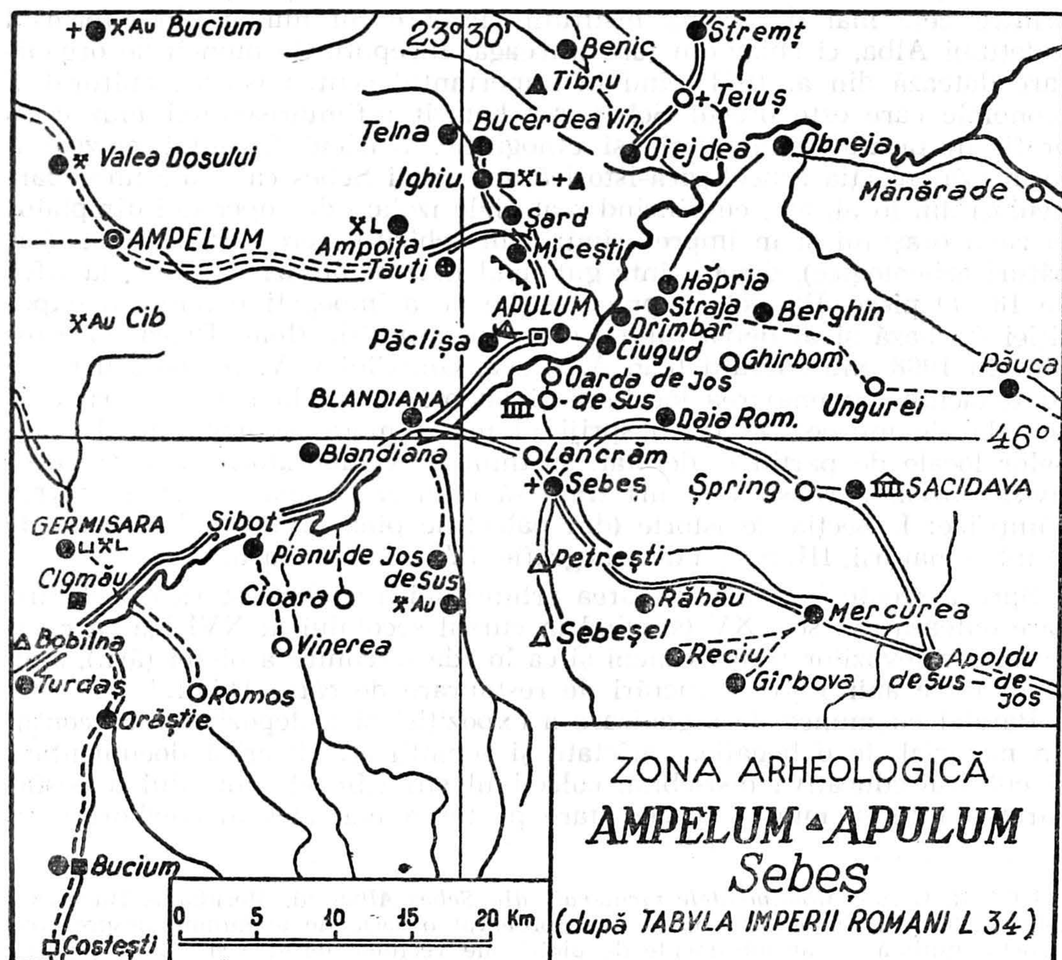
Spre a scoate în relief valoarea arhitectonică şi deci istorică a clădirii care datează din sec. XV (servind în cursul secolului al XVI-lea ca reşedinţă a voievozilor transilvăneni şi ca loc de întrunire a dietei ţării), s-au făcut între anii 1961—3 lucrări de restaurare de către D.M.I. [1]

Paralel cu munca de organizare a expoziţiei şi a depozitelor ce conţin un material de o bogăţie, varietate şi semnificaţie istorică documentară şi cultural-educativă deosebită, colectivul ştiinţific al muzeului a desfăşurat o intensă muncă de cercetare pe teren mai ales în colaborare cu

---

[1] Cf. R. Heitel, *Monumentele medievale din Sebeş-Alba,* ed. Meridiane, Bucureşti, 1964, p. 33—34. Cu această ocazie s-au observat o serie de amănunte despre construcţia iniţială, ca ancadramente de piatră ale vechilor ferestre şi uşi la demisol, iar la etaj au ieşit la iveală mai multe arcuri aparţinînd unei loggia.

colectivele muzeelor județene Alba Iulia și Hunedoara, ca și cu Institutul de Istorie și Muzeul de Istorie din Cluj. Potrivit cu sarcina ce-i revine de a studia și explora trecutul și realitățile sociale din împrejurimile Sebeșului, colectivul muzeal din Sebeș a urmărit problemele legate de arheologia și istoria veche a teritoriului cu deosebire privind cultura neolitică Petrești (atestată și la Valea lui Jan—Daia, Răhău—Șipote, Păuca), perioada dacică (Căpîlna, cetate săpată în colaborare cu Institutul de Istorie Cluj) și perioada romană, care este bogat reprezentată pe teritoriul amintit prin numeroase așezări (vezi harta), din care muzeul are material epigrafic, sculptural și arheologic remarcabil, — care sînt prezentate în paginile următoare; iar la sfîrșit piesele publicate anterior la care se fac unele precizări și rectificări de lectură ori topografie.



A. Inscripţii inedite

1. — **Placă** de clădire (titulus operis publici) de gresie silicioasă, fragmentară, înălţime 60, lăţ. 40, gros. 9 cm, literele între 55 şi 35 mm (de remarcat O mult mai mic decît restul literelor în r. 1, 5 ca şi G în r. 4); fragmentul este fracturat în două bucăţi (fig. 1), din care bucata inferioară a dispărut. Este adus de la biserica evanghelică unde a fost descoperit cu ocazia lucrărilor de restaurare (1961; nr. inv. 2137). Suprafaţa scrisă fiind mult corodată, nu se poate stabili dacă între r. 2 şi 3 pe care le putem citi şi reconstitui parţial, se mai află unul sau două rînduri; ar putea să fie un loc liber, dar numele împăratului pentru a cărui sănătate este dedicat monumentul nu se poate citi [2]. Din restul de litere, parţial tocite, se poate presupune că în lăţime placa este păstrată pe aproximativ 1/2 din dimensiunile originale. Lectura probabilă (parţială) este:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ? A] E T E R N O
[pro s a l u]T E IMP(eratoris) CAES(aris)
. . . .
. . . .
[. . . . .] . . . P R I M I S E
[. . . . .]S 7 (centurio) LEG(ionis) XIII G(eminae)
[. . . . .]TAB(ularium) A SoLo REST(ituit).

Zeul *Aeternus* (Iupiter ?) Deus Aeternus, asociat uneori cu Iupiter roman, este „oriental", de origine siriană, atestat numai epigrafic, în sec. II—III în zonele occidentale: Roma, Italia, Numidia, Mauretania, Pannonia, Moesia şi mai ales în Dacia [3], unde dedicaţiile ce i s-au pus sînt numeroase, majoritatea din partea unor adoratori de etnicitate ce nu poate fi stabilită. Uneori apare asociat cu alte zeităţi orientale, ori dedicanţii poartă nume siriene; semnificativă este la Ampelum CIL, III 7834 „I O M Commagenorum Aeterno", 7832 „Deo [Aeter]n(o) Commag(enorum) Dulc(eno) . . ." — dedicanţii sînt evident sirieni. Celelalte dedicaţii sînt puse de locuitori din diferite zone ale imperiului, de condiţie socială diferită, chiar din pătura conducătoare (CIL, III 7901), militari, liberţi etc. Numeroase sînt la Ulpia Traiana: CIL, III 7900, 7901, 7912, 7913, 7914, 7996; Micia: CIL, III 1352 (?) ; Cigmău (lîngă Orăştie, Germisara) CIL, III 7880 (Aur. Tato, nume celtic sau illiric ?); Apulum: CIL, III 988, 990, 1082, 1083, 1286, 7738 (. . . TERNO, muzeul Aiud), ***Apulum***, II 1946, p. 98—99 „Aeterni, C. Bet. Galato"; la Ampelum pe lîngă cele trei exemple citate: CIL, III 1301 „I O M Aeterno conservatori Callistus aug(usti) n(ostri) disp(ensator) pro salute sua et suorum ex v(isu) p(osuit)"; Sighişoara: CIL, III 6258. Numărul mare al dedicaţiilor arată larga difuzare şi popularitatea zeului „oriental", cu deosebire în centrele urbane importante ale Daciei în cursul secolului III. Numele împăratului în sănătatea căruia este ridicat edificiul şi dedicată inscripţia nu poate fi determinat, probabil să fie vreunul din sec. III, — ca M. Aurelius Antoninus (Caracalla)? Antroponimul (?) . . . . . . PRIMI SE—(?) este greu de elucidat; în schimb în rîndul penultim . . . S (centurio) Leg(ionis) XIII

---

[2] Textul fragmentar menţionat în *ActaMN*, VI p. 184.
[3] RE, I (1893), col. 696—7 (F. Cumont); *ActaMN*, VI, p. 183—184 (I. I. Russu).



Fig. 1. — Placă de clădire la un *tabularium* în Apulum; Muzeul Sebeş



Fig. 2. — Listă de nume; Muzeul Sebeş

G(eminae) litera S este sfîrşitul numelui ofiţerului care a condus lucrările de construcţie a unui *tabularium* la Apulum, reparat din temelii, de la pămînt: *a solo rest(ituit)* [4].

2. — **Bloc** de piatră dură cuprinzînd o lungă listă cu nume de oameni, fragmentară de 120 × 39 × 60 cm, literele de 4 cm, suprafaţa scrisă mult avariată, textul greu de reconstituit, în unele rînduri aproape indescifrabil; în partea de sus, pe faţa scrisă, se află o gaură mare pătrată (latura de 12 cm) practicată ulterior, probabil spre a se putea utiliza piatra în vreo construcţie în antichitate sau în evul mediu. Blocul de piatră (fig. 2) se află în Vinţul de Jos (jud. Alba), în zidul de incintă al „castelului Martinuzzi", lîngă poarta de intrare; de aici a fost transportat la Muzeul Sebeş în luna mai 1966 (împreună cu piesa de mai jos nr. 9;

[4] *Tabularium* în RE, IV A (1932), col. 1962—69 (Sachers); despre construcţii romane din Dacia menţionate în inscripţii: D. Tudor, *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions*, în *Latomus*, XXIII, 1964, p. 271—301; pentru *tabularium* p. 296—7; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 83—84; 163.

nr. inv. 3910). Lectura listei de nume întîmpină multe greutăţi, rămîn lacune din cauza uzurii feţei scrise; dar se pot identifica în total 35 rînduri, din care în primele 6 rînduri nu se poate recupera nimic; în r. 6 la început este sigur grupul AE— din numele *Ael(ius)* spart de orificiul practicat. Începînd din rîndul 7 se poate citi lista de nume, unele integral, altele numai parţial; în alte rinduri abia cîteva litere, sau iarăşi nimic.

1	
2	
3 . T	
4	
5	
6 AE	Ae[l(ius) . . . .
7 IVL PRISC . .	Iul(ius) Prisc[us, -ianus?]
8 CASSI SENE . .	Cassi(us) Sene[ca, -cio?]
9 FRON AQV .	Fron(tinius?) Aqv[ila, -inus?]
10 AVR IVLI . .	Aur(elius) Iuli[anus]
11 AEL POTEN	Ael(ius) Poten[tinus]
12 VAL VIN	Val(erius) Quint. . (?), Vin[en?]
13 AEL SABINI . . .	Ael(ius) Sabini[anus?]
14 DOMIT SEPTEMV (?) .	Domit(ius) Septem[ber?]
15 AEL QVIMIBE	Ael(ius) Quin . . . (?)
16 IVL INGEN	Iul(ius) Ingen[uus]
17 AN(?) AQVILI .	An(nius?) Aquili[nus]
18 CORN(?) VL	Corn(elius) Ul[pianus?]
19 SABIN BITHV . . .	Sabin(ius) Bithu[s]
20 AEL CRISPV . .	Ael(ius) Crispu[s]
21 AVR TERENS . .	Aur(elius) Terens(?)
22 IVL	Iul(ius) . . . .
23 AV	Au[r(elius)] . . . .
24 AVR	Aur(elius) . . . .
25 . . . . DV . . .	. . . . du . . . .
26 SABIN . . .	Sabin(ius)
27 VET	Vet(urius? . . . .
28 POMP IAN . .	Pomp(eius?) Ian[uarius?]
29 MAXI CORN . .	Maxi(minius) Corn[elianus?]
30 VALER(?) AM . . .	Valer(ius?) Am[andus . . .?]
31 IVL SEVE	Iul(ius) Seue[rus?]
32 VAL CELS	Val(erius) Cels[us, -inus?]
33 AVR BATAVS	Aur(elius) Bataus

Este un tabel de nume, foarte probabil militari, eventual din legiunea XIII Gemina de la Apulum, dar posibil şi din vreo formaţiune de gardă *(pedites* sau *equites singulares)*, avînd cele două nume după sistemul roman, şi gentiliciul (*Aelius, Aurelius, Domitius, Iulius, Cornelius, Pomponius?, Sabinius, Valerianus* etc.), curente în Italia şi în provincii, multe fiind gentiliciile „imperiale" *Aelius* şi *Aurelius*, care arată că inscripţia datează din secolul III (după *Constitutio Antoniniana* a lui M. Aurelius Antoninus-Caracalla). Remarcabile şi cu totul semnificative sînt între cogno-

mina (majoritatea din ele romane) unele „barbare-provinciale", cu lectură sigură sau foarte probabilă: r. 19 *Bithus*, evident de origine tracică; r. 21 *Terens*(?), iarăşi tracic, romanizat ca terminaţie în loc de *Teres;* r. 33 *Bataus.*

R. 19 Sabin(ius) *Bithus* are cognomen tipic tracic, cel mai frecvent nume la traci, în variante: *Bitus, Bithys, Beithys* în total vreo 380 de exemple, în compuse: *Bititralis, Bitucentus, Beithyceilas* şi derivate *Bithylos, Beithyris* etc. Numeroase exemple se găsesc în *Die thrakischen Sprachreste,* Wien, 1957, p. 66—68 de D. Detschew; încercările de explicare etimologică: I. I. Russu, *Limba traco-dacilor,* ed. II (1967), p. 95. În Dacia exemplul nostru este al 4-lea atestînd numele *Bithus,* fiind vorba foarte probabil de un trac din Moesia sau Dacia (*ActaMN*, IV 1967, p. 89—90). — R. 21 Aur(elius) *Terens* este nume tracic *Teres*, gr. Τηρης, în cel puţin 140 exemple în total (numeroase în repertoriul lui Detschew, *Thrak. Spr.*, p. 500—502), în forma romanizată prin apropiere de romanul *Terentius* cu care a fost asimilat sau confundat [5]. — R. 33 Aur(elius) *Bataus* este o apariţie surprinzătoare in epigrafia Daciei, nume nou în această provincie, cu deosebită semnificaţie nu numai antroponimică, ci şi social-etnică, fiind un personaj de obîrşie germanică, dintre *Batavii* de la Rin [6], care au avut un rol important în cadrul armatei romane [7]; în Dacia avem atestate pînă acuma trei unităţi auxiliare „Batavorum" [8], şi n-ar fi exclus ca *Aurelius Bataus* să provină din rîndul uneia dintre aceste auxilia. Ca antroponim, „cognomen"-ul său apare în cîteva atestări la provinciali, care

[5] Exemple numeroase: IG² II 3689, 3690, Atena Τηρηντος la cazul genitiv; cf. RE, V A, col. 719, nr. 1; CIL, VI, 33887 = ILS 4781 „M. Antonio M(arci) f(ilio) Claudia Terenti, oriundi civitate Miseni (etc.), M. M. Antonii Teres et Proculus fili (etc.)", în două variante: prima romanizată *Terens* la decl. III, a doua în formă genuină tracică *Teres;* cf. G. G. Mateescu, EDR, I 1923, p. 87 şi 208; *Spomenik* (Belgrad), LXXI 1931, p. 203, nr. 535 la Scupi „M. Terentio Terentiano centur. leg. curante Terente Macrino libert(o)"; CIL, III 13853 (12785) la Plevlje în Bosnia „Terenti q(ui) vix(it) an(nos) LX et Vendoni coniugi aeius viv(a)e Bessus par. p(ro) p(ietate) et sibi vius pos."; o legătură etimologică posibilă a antroponimului: I. I. Russu, *op. cit.*, p. 125.

[6] Despre *Batavi* în general: De Ruggiero, *Dizionario epigrafico,* vol. I p. 981—982; RE, III (1897), col. 118—121 (Ihm); *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (J. Hoops), Strassburg, I (1911—3), p. 178—9; atestările numelui etnic *Batavi* în textele literare şi epigrafice: E. Förstemann, *Altdeutsches Namenbuch,* ed. II, Bonn, 1900, vol. II, 373: *Thesaurus Linguae Latinae,* II (1900—1906), col. 1784; M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen,* Heidelberg, 1911, p. 45—47. Alte menţiuni despre *batavi* (apărute ulterior): *Mnemosyne* 1938, p. 222—4 (= *AnnÉp.*, 1938, 125) „Flaus Blandi f(ilius) Bataus eques al(a)e Fron[to]nianae h.s.e." la Aquincum; „ex decurione C. Petillio C.f. Vindici Batav(o) in ala Frontoniana" CIL, XVI 164 (a. 110 Pannonia); *Diadora* (Zara, Zadar), III 1965, p. 72; „Imerix Servofredi f(ilius) Batavos, equ. ala Hispano(rum) annor. XXVIII, stip. VIII", la Burnum în Dalmatia.

[7] Martin Bang, *Die Germanen im römischen Dienst bis zum Regierungsantritt Constantins I,* Berlin, 1906, p. 32—39.

[8] *Cohors I Batavorum miliaria, ActaMN,* I p. 164 (= JRS, LI 1961, p. 63 a. 133); *Materiale,* II 1956, p. 704, *Athenaeum,* XXXVI 1958, p. 178—180; CIL, III 839 etc. (Wagner, *Dislokation,* p. 93 ş.a.; staţionată la Potaissa şi Romita [?]); *Cohors IX Batavorum: Akte des IV. internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik,* 1962, Viena, 1, 1964, p. 406—407; SCIV, XVI 1965, p. 183—4, staţionată probabil pentru scurt timp la Buridava (Bîrseşti); *Ala I Batavorum miliaria,* CIL, XVI, 90, 107, 108; *Klio,* XI 1911, p. 504 etc., staţionată la Războieni Cetate (Feldioara), *ActaMN*, II, p. 63.

sînt fără îndoială cu toţii proveniţi de la gura Rinului: „ethnicon"-ul *Batavus* este întrebuinţat fie ca nume individual singur, fie drept cognomen, cum este cazul lui *Aurelius Bataus* din Dacia: CIL, III 4810 (Virunum) „Caballo Batavi f(ilio), M. Ulpius Senecio fratri", doi fraţi de origine evident germanică (batavi) din care primul poartă antroponimul *Caballus* probabil celtic[9] şi patronimicul germanic *Batavus*, iar fratele său numele complet şi perfect roman *Marcus Ulpius Senecio* (cu praenomen şi nomen, deci şi cetăţenia de la împăratul Marcus Ulpius Traianus de la începutul sec. II e.n.); CIL, XIII 3707, ant. I 13 (listă de nume din Trier-Treveri) „Verecund(us) Bataus", cu forma populară destul de frecventă în inscripţii cu dispariţia lui -v- intervocalic[10]; 10001, 67 (lucernă) „Batavos" şi „Batav..."; se mai citează exemple cu forma feminină, ca: sibi et Iul(iae) Batavae coniugi[11].

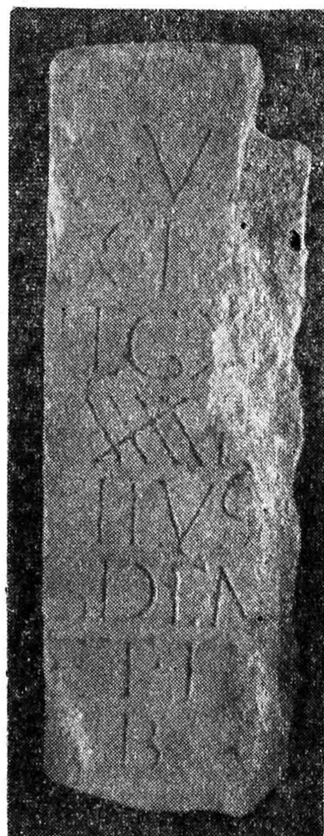


Fig. 3. — Stelă funerară, fragmentară; Muzeul Sebeş

3. — **Stelă funerară,** de conglomerat calcaros dur (fig. 3), fragment înalt 84, lat 28 şi gros 18 cm. literele înalte 17 cm: descoperit în anul 1961 la biserica evanghelică din Sebeş, cu ocazia lucrărilor de restaurare. Scrierea destul de îngrijită, clară, formele literelor nelipsite de trăsături rustice; ligaturi: în r. 5 cifra XXXX şi r. 8 H plus E. Din suprafaţa scrisă s-a păstrat cca. 1/3 din total; literele păstrate permit o întregire aproape integrală a schemei epigrafice; în r. 7 litera E este incompletă şi apare ca un C colţuros.

D(is)	D(is) [M(anibus)]
G · V A	G(aius) Va[leriu-]
S C L	s Cl[emens? (centurio)]
L E G X	leg(ionis) X[III G(eminae) v(ixit) an(nis)]
XXXXI	XXXXI, [Val(erius) Gem-?]
E L L V S	ellus [(centurio?) leg(ionis) eiu-]
S D E M	sdem [frater]
E T · H	et h[eres p(osuit?)]
B ·	b(ene) [m(erenti)]

---

[9] A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz,* I 651—8, III 1016—1020; *Thesaurus Linguae Latinae,* vol. III C, col. 3.

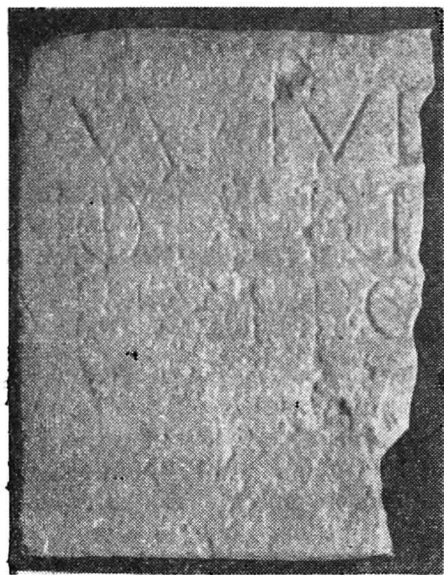
[10] Forma populară („vulgară") în inscripţii din zonele dunărene este frecventă (ca şi în alte părţi), ex. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman,* Bucureşti, 1960, p. 91—2.

[11] *Thesaurus Linguae Latinae,* II, 1784.

Proveniența epigrafei, utilizată ca material de construcție în biserica din Sebeș și ca atare tăiată și fasonată după necesitățile construcției, nu poate fi stabilită cu certitudine; probabil să fie adusă de la Apulum (Alba Iulia) sau din teritoriul ei, eventual dintr-un sat din preajma Mureșului (Ighiu?)

4. — **Epitaf** de piatră, fragment înalt 41, lat 31 cm, literele 55 mm, zidit într-un pilon din nava centrală a basilicii vechi romanice din cadrul bisericii evanghelice din Sebeș, ieșit la iveală cu ocazia lucrărilor de restaurare a acestei construcții în anul 1961. Lectura este sigură numai în ce privește numele propriu al defunctului. Marginea stîngă este tăiată drept, cum arată literele mutilate din această parte. Fața (fig. 4) este tocită, rasă desigur intenționat la utilizarea ca material de construcție. Ligatură în r. 1 V+A.

	[D(is) M(anibus)]
T · VAL · IVL	T(ito) Val(erio) Iul[ia]-
NO · DERI	no Dert[ona?? vix(it)]
AN(is) XL PC.	an(nis) XL PC . . . . .
. . . . . .C.	. . . . ?



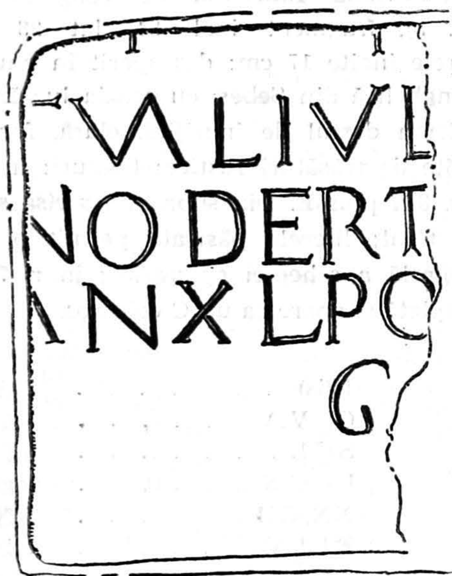


Fig. 4. — Stelă funerară, fragmentară; biserica evanghelică Sebeș

5. — **Epitaf** fragmentar, de piatră calcaroasă, cu dimensiunile 30×30×23 cm; literele înalte de 7 cm (fig. 5); descoperit prin anul 1957, în teritoriul comunei D a i a (jud. Alba), la punctul denumit „Troian“ unde s-au mai găsit și alte resturi dintr-o așezare din epoca romană: substrucții de ziduri, ceramică etc.; deci o localitate rurală mai importantă din care provine și inscripția nr. *8* de mai jos (CIL, III 7788). Literele sînt bine gravate, remarcabil L cu brațul ondulat. Se poate citi și reconstitui

cu probabilitate: în r. 1 fragmentar literele vizibile sînt I A R I... (mai curînd decît din M A R I O, căci la marginea stîngă nu este loc pentru o literă largă ca M) rest din numele gentiliciu roman-italic *Tarius* (Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 97). După nume veteranul *Tarius Lucanus* este foarte probabil de origine italică; eliberat din armată (de la Apulum), s-a stabilit (ca om înstărit, fruntaş, proprietar de pămînt şi sclavi), în localitatea rurală din teritoriul satului actual Daia. Lectura probabilă:

[D(is) M(anibus)]
. . ? T A R I O . . . (?)
. . L V C A N O . . (?)
VET(erano) LEG(ionis) XIII
[G(eminae) vix(it) ann. . . .]





Fig. 5. — Stelă funerară, fragmentară, de la Daia-Română; Muzeul Sebeş

6. — **Fragment** epigrafic de gresie calcaroasă, 37×17×8 cm, litere înalte de 6 cm; ligatură în r. 4 H plus E, r. 5 A plus T; provine din colecţia R. Hann (Sebeş); adus la Muzeu în dec. 1963; pare a fi de origine locală, din teritoriul oraşului Sebeş. Se pot citi numai cîteva litere, din care abia două sau trei cuvinte sînt probabile (fig. 6); puncte despărţitoare se văd în r. 2 şi 4, ligaturi în r. 3 H plus E şi în r. 4 T plus A.

. . . I . . . .
. . C I I . . . . . cii(?)
. . R O N . . . pat[ron(?)]
. . S · H E . . s he[res?]
. . PAT . . pat[ri . .?]



Fig. 6. — Stelă funerară, fragmentară; Muzeul Sebeş

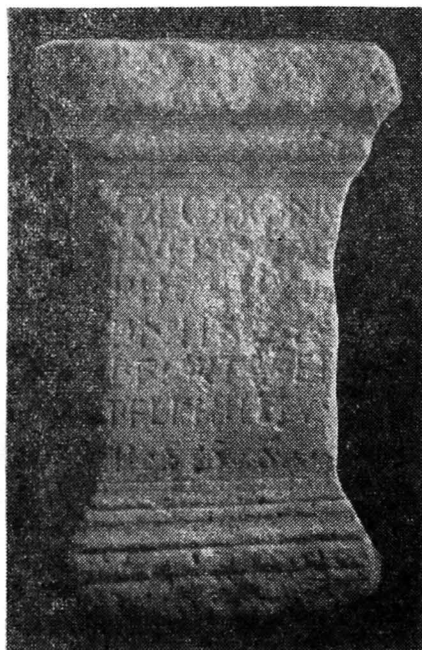


Fig. 7. — Altar votiv, CIL, III 1133; Muzeul Sebeş

B. Inscripţii publicate (revizuite)

7. — **CIL, III 1133,** *altar votiv* de piatră calcaroasă, care se afla în Vinţul de Jos (la I. Barcsay), văzut acolo de Torma şi de alţii; apoi în Sebeş în grădina Leonhardt, de unde a fost transportat la Muzeul Sebeş (inv. M 170/1). Faţa scrisă (fig. 7) este avariată în r. 2—5, dar lectura posibilă integral, cum este dată în CIL, III:

DEO BONO
PVEROPOS
PHORoAPOL
LINIPYTHIO
T · FL · TITVS ET
T · FL · PHILETVS
P S S S

publicată mai întîi de Torma, *ArchKözl,* III 1863, p. 144; Ackner—Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien,* Wien, 1865, nr. 909; B. Cserni, *AFM,* II/1, p. 483, nr. 490.

8. — **CIL, III, 7788,** *altar votiv* de piatră de 65×55 cm, Muzeul Sebeş, nr. inv. 1742 (fig. 8), publicat între materialele din Apulum (ca provenind din acest mare centru), dar cu precizarea „Oláh-Dálya [Daia Română, jud. Alba] prope Carlsburg reperta", ceeace arată că piesa provine din sat, nu fusese transportată la ţară de la Alba Iulia, — mai cu seamă că în acest sat s-a mai găsit o inscripţie (supra nr. 5),

precum şi alte materiale arheologice de aceeaşi origine. Lectura dată de CIL, III acestei inscripţii a cărei parte superioară este mutilată (fractură probabil încă din antichitate) este: C. AELIVS PRIMVS / DEC. COL. În sursa unde apare reprodusă („editio princeps") a lui G. Téglás, *ErdM*, 1888, p. 59 se observă „egy földmives udvarán e valószinüleg Jupiternek szentelt oltár" altar închinat probabil lui Iupiter, lucru pe care nu l-a remarcat (ori nu l-a înţeles neştiind ungureşte) editorul CIL, III. La o examinare mai atentă, în r. 1 se disting de fapt resturi din două litere, în centru un O la marginea dreaptă o „hastă" verticală, care poate fi considerată ca marginea stîngă a literei M; prin urmare în acest rînd mutilat se poate restitui formula clasică

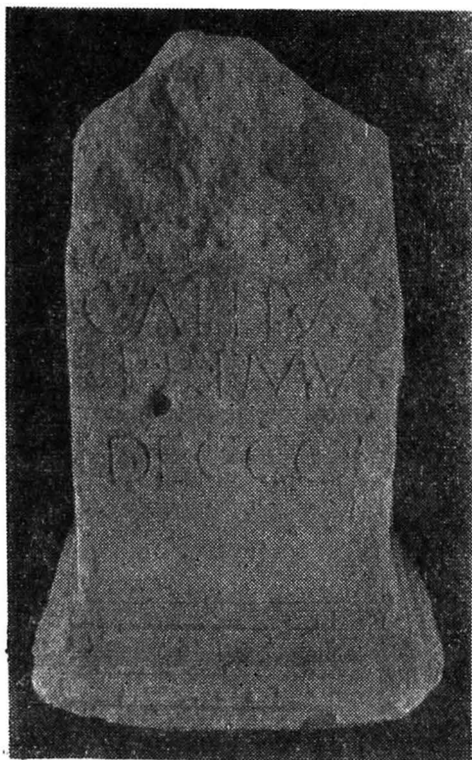


Fig. 8. — Altar votiv, CIL, III 7788, de la Daia-Română; Muzeul Sebeş



Fig. 9. — Altar votiv, CIL, III, 1060; Muzeul Sebeş

I(ovi) O(ptimo) M(aximo), cea mai frecventă între dedicaţiile votive în toată lumea romană; restul textului nu conţine nimic deosebit, *C. Aelius Primus* este *dec(urio) col(oniae)* Apulum, care nu a pus dedicaţia sa în acest mare centru urban, ci „la ţară" în teritoriul oraşului unde el avea foarte probabil vreo proprietate. Piesa epigrafică a fost adusă în 16 aprilie 1959 la Muzeul Sebeş de colectivistul Gh. Preja după a cărui informare piatra a fost descoperită în locul „Troian" de unde provine inscripţia funerară (fragment supra nr. 5).

9. — **CIL, III 1060**, *altar votiv* de gresie silicioasă, 90×60×47 cm, literele înalte de 3,3 cm, adusă la Muzeul Sebeş (inv. 3909, fig. 9) din Vinţul de Jos, unde se află în stradă, în faţa magazinului sătesc, fiind îngropată în pămînt cam 1/2 din înălţime (cu capul în jos), provenind din Alba Iulia (Partoş), unde fusese văzută şi co-

piată de dr. Reinbold, iar în Vinț pe la anul 1860 de către C. Torma (*ArchKözl*, V 1865, p. 19). Textul a fost reprodus de Reinbold, A. Fodor, F. J. Neigebaur, W. Henzen și Torma; după aceștia de Mommsen, cu lectura completă și corectă a textului:

I O M
CETERISQVE · DIIS
DEABVSQVE · IMMOR
TALIBVS
T · IVL · GAIANVS . DEC C
SARMIZ . PRO · SAL · SVA
S V O R V M Q V E
OMNIVM · P O S V I T

În starea actuală, fața scrisă este mult corodată, în r. 1—6 textul apare aproape șters, puține litere putînd fi „descifrate"; r. 7—8 sînt aproape deplin vizibile. De remarcat pe fața principală a altarului, la bază, un ornament în formă de zig-zag (ca de exemplu la Zlatna, *Apulum*, VII p. 404), iar sus o profilatură, un timpan și un fel de brîu ca o funie.

10. — **Altar** votiv de piatră calcaroasă, 90×40×25 cm, litere 6 și 5,5 cm; capitelul și baza parțial mutilate, avînd profilatura simetrică frumos executată (fig. 10); publicat mai întîi de Ackner — Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, nr. 923, ca fiind descoperit la R e c i u (jud. Alba; „Rätsch bei Mühlbach; jetzt im Besitz des ev. Untergymnasiums in Mühlbach"); apoi de Mommsen în CIL, III 970 (în baza informațiilor date de Müller), grupat cu materialul epigrafic de la Apulum (Alba Iulia), ceeace poate să nu fie justificat, căci piesa pare să fie descoperită în satul (teritoriul) de unde a fost adusă la Sebeș, fiind adică inițial (în antichitate) făcută și înălțată chiar în localitatea romană rurală din teritoriul satului Reciu. Literele sînt incizate corect, dar de forme „ondulate", cu înclinări spre dreapta; de relevat ligatura în r. 2 I plus N; lectura simplă și clară:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
S(extus) L(ucius) QVIN-
TVS V(otum) S(olvit)
L(ibens) M(erito) ,

În ce privește numele dedicantului e de remarcat că cognomen-ul lui *Quintus* este de fapt un praenomen.

11. — **Altar** votiv de piatră calcaroasă cu dimensiuni 60×42×36, literele 9 și 7 cm, se afla multă vreme la Vințul de Jos, unde a fost adus de la Partoș (Alba Iulia), textul publicat mai întîi de Torma în *ArchKözl*, VI 1866, p. 149; redat în CIL, III 6258 („. . . ad Maros Portum rep. 1861 Nov. 7, nunc est Alvinczi"). Altarul transportat în a. 1968 la Muzeul Sebeș, s-a păstrat foarte bine, literele sînt incizate cu precizie,



Fig. 10. — Altar votiv, CIL, III 970, de la Reciu; Muzeul Sebeş

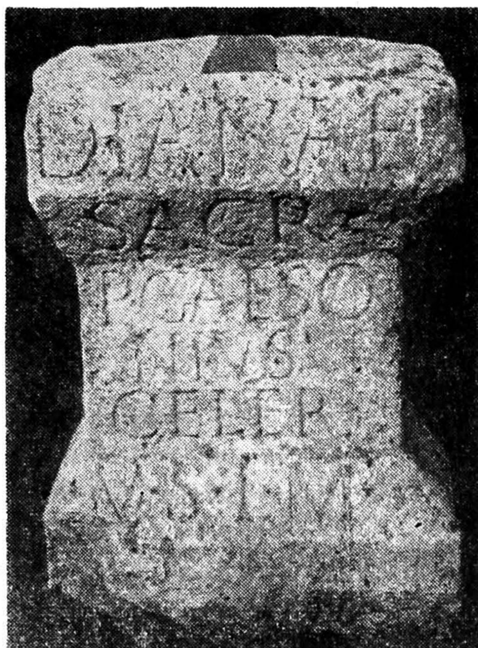


Fig. 11. — Altar votiv, CIL, III 6258; Muzeul Sebeş

simetric şi chiar cu oarecare eleganţă. Textul a fost aplicat şi pe „capitelul" (neornamentat) al altarului. Pe partea superioară a blocului de piatră există o adîncitură rotundă, sub forma unui taler, servind pentru depunerea ofrandelor (fig. 11).

D I A N A E
S A C R (um)
P · C A E S O -
N I V S
C E L E R
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)

12. — **Coloană** votivă, de marmură albă, înaltă 180, diametru maxim 28, literele înalte 5 şi 4,5 cm (Muz. Sebeş, inv. 1215); se află în Sebeş la ing. silvic Bömches, adusă din Partoş, încît originea din Apulum este incontestabilă; publicată mai întîi de Gooss în AVSL, XII p. 169; apoi în *ErdM*, 1874, p. 52; în *Ephemeris Epigraphica*, II nr. 401, de unde în CIL, III 7761 intre inscripţiile de la Apulum, citată adesea pentru cultul dolichenian şi „Syri negotiatores" în Dacia care pun dedicaţia zeului

lor „național“ (*ActaMN*, V 1968, p. 558—9). Scrierea clară îngrijită, cu caracter monumental, între litere puncte „despărțitoare“ (fig. 12):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
Aurelii
Alexan-
der et Fla-
us Suri
negotia-
tores ex
voto l(ibenter) p(osuerunt)

De remarcat forma „vulgară“ a numelui FLAVS (*Flavus*) în funcție de cognomen, cu „V“ dispărut intervocalic, frecvent în inscripții[12].

13. — **Epitaf** fragmentar de piatră calcaroasă, avînd dimensiunile de 71×55×26, literele între 10—11 cm; zidit într-un stîlp al navei principale din interiorul catedralei evanghelice din Sebeș unde a fost descoperit în aprilie 1961, cu ocazia lucrărilor de restaurare executate de D.M.I. (fig. 13). La biserica din Sebeș unde fusese văzut de Weidenfelder, apoi de Seivert care afirma că piesa ar fi fost transportată la Viena; Ackner — Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, nr. 543 „früher an der Kirche von Mühlbach, 1723 nach Wien geführt“; cu lectura:

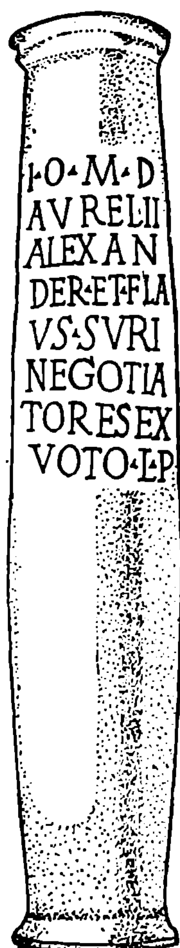


Fig. 12. — Coloană cu inscripție votivă, CIL, III 7761; Muzeul Sebeș

IVLIVS
SORINVS
TRIB FC

după care a fost reprodusă de Mommsen în CIL, III 1238 „in lapide quadrato templi Mulenbacensis WEID. Hinc eum Vindobonam a. 1723 ablatum esse Seiv. in ed. addit errore“:

IVLIVS cen
SORINVS pa-
TRI F.C

[12] Exemple mai numeroase la H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 91.

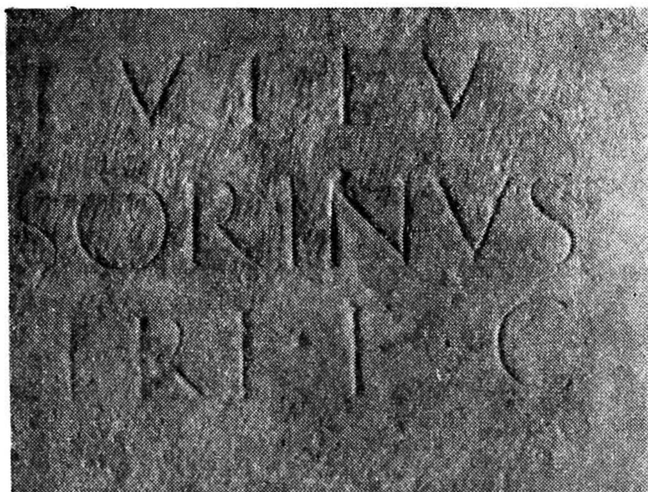


Fig. 13. — Stelă funerară, fragmentară, CIL, III 1238; biserica evanghelică Sebeş

Lectura din CIL rămîne valabilă, dar întregirea textului în r. 2 trebuie îndreptată (cum arată reconstituirea grafică), citind nu [*pa*]*tri* — cu două litere lipsă la sfîrşitul r. 2, ci [*fra*]*tri* care umple golul echivalent silabei CEN din numele *Censorinus*[13].

C. Cărămizi stampilate

14. — LEGIO XIII GEMINA, unitate militară care a staţionat tot timpul ocupaţiei romane la Apulum, a lăsat o mare cantitate de cărămizi ştampilate, care s-au răspîndit în întreg cuprinsul judeţului Alba, ca şi pe teritoriul fostei provincii Dacia[14]. Necunoscînd locul de provenienţă a celor mai multe cărămizi ştampilate din tegularul Muzeului Sebeş, putem presupune că nu toate au fost transportate din garnizoana legiunii, ci unele puteau să provină din puncte fortificate sau posturi de observaţie din preajma oraşului Sebeş — aproape de căile principale de comunicaţie.

14 a. — L E G XIII G, fragment de cărămidă (inv. B 73 şi 127)

14 b. — L E G XIII G E / AVR.DEMET . . ., 43 × 15 × 6½ (inv. 120)

14 c. — L E G XIII G E M / A V R · G O D E S, fragment de cărămidă (inv. B 69 şi 118)

[13] D. Tudor în *Oraşe, tîrguri şi sate din Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 142, consideră această inscripţie de origine „locală": „O altă piatră funerară (găsită în zidăria bisericii luterane din Sebeş şi atribuită greşit oraşului Apulum) păstrează numele lui Iulius [Cen]sorinus (CIL, III 1238)".

[14] Inscripţii tegulare cu stampila LEG XIII GEM au fost semnalate în părţile 1—4 CIL, III (1873, 1889, 1902), în publicaţia lui J. Szilágyi, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, (Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dacien und ihre Ziegelstempel), *DissPann*, II, 21, Budapest, 1946; I. I. Russu, *Inscriptiones tegularum Legionis XIII Geminae*, în *Apulum*, V, p. 218—232.

14 d. — L E G XIII G, fragment de cărămidă (inv. 128)

14 e. — L E G XIII / F L A V I M A R T I N V S, fragment de cărămidă (inv. B 78 și 121)

14 f. — L E G XIII G E M, fragment de cărămidă (inv. B 65 și 126)

14 g. — L E G XIII G E M, cărămidă de 43 × 30 × 6 1/2 (inv. B 15 — Partoș, și nr. inv. 125)

14 h. — L E G XIII G / AVR·M E N A N D E R, cărămidă descoperită la „Rîpa Roșie" lîngă Sebeș; CIL, III 8075,30, *Ephemeris Epigraphica*, IV nr. 476; Gooss, AVSL, XII 172; este citată de Christescu, *Viața Econ.*, p. 75 și Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia Romană*, p. 142; dimensiuni: 29 × 26 × 6 cm. Inversarea textului se datorează aplicării ștampilei cu litere negative:

G IIIX G E L
N E M R V A
R E D N A

14 i. — L E G XIII G E M / L V C R·A Q V I L A, cărămidă

14 j. — L E G XIII G E M / A N N E I S A T / V R N I N I, jumătate de cărămidă cu dimensiunile 31 × 22 × 5 1/2 cm

14 k. — L E G XIII G / . . . . . . , cărămidă 43 × 31 × 5 cu text inversat de la dreapta la stînga cam în felul următor:

V A C O N O / I E G XIII G (Aurelius Cono)

15. — Cărămidă cu stampila P A T (Publius Aelius Tertius); dimensiuni: 41 × 29 × 5, fără „tabula ansata". La A se văd urmele unei ligaturi cu litera E.

16. — Țiglă fragmentară cu ștampila Q C C, CIL, III 1633, 17; 8075, 19; Szilágyi, nr. 302, p. 59; *Dacia* III—IV (1927—32), 542 și 552.

D. Sculpturi

17. — **Statuie** de marmură înfățișînd un bărbat, înaltă (fără cap) 156 (inclusiv soclul, fără soclu: 138 cm), lățime maximă (la brîu) 68 cm; descoperită în anul 1962, la catedrala evanghelică din Sebeș, cu ocazia lucrărilor de restaurare, în substrucțiile altarului gotic ca material de umplutură, adusă în 1967 la Muzeul Sebeș (nr. inv. 3986). Ca și la majoritatea absolută a statuilor antice, îi lipsește capul, rupt încă în antichitate și dispărut (fig. 14). Este înfățișat un bărbat de statură înaltă, voinic și bine legat, îmbrăcat într-o togă cu falduri abundente care-l învăluie de toate părțile ajungînd pînă la pămînt, dar lăsînd piciorul acoperit numai de o tunică (cămașă); brațul stîng era îndoit și întins spre înainte, azi rupt din cot, brațul drept poate să fi fost sub togă, lipit de piept (?); în picioare are sandale. Este o lucrare de calitate bună (la nivelul artei provinciale), foarte probabil de proveniență din ruinele orașului Apulum (apropiat la 13 km de Sebeș), adusă cu cel puțin 5 secole în urmă, cînd la construcțiile catedralei din Sebeș a fost transportat mult material litic atît roman din ruine, cît și piatră brută din carierele Ighiel.

18. — **Basorelief** de piatră calcaroasă, dimensiuni 45 × 48 × 27 cm (fig. 15), (Muz. Sebeș, inv. 1139, achiziționat în iulie 1958), descoperit la P i a n u l de Jos (jud. Alba) la nord-est de sat în locul numit „Lisca" („La Groape"), sub vîrful lui Marin, de către Victor Todoran în cursul aratului, în a. 1949, împreună cu alte obiecte romane (ceramică, ulcioare, opaiț etc.); dovadă că aici era o așezare rurală

în epoca romană. Este o placă (lespede) înfățișînd o scenă de sacrificiu: în cadrul alcătuit de un fronton avînd în centru o rozetă sau un con de pin (?) pe o bază vegetală, la margini două acrotere, totul susținut de un listel așezat pe două coloane cu capitele ornamentate ca vegetale în formă de W; în centru figura de bărbat ce pare tînăr, fără barbă, îmbrăcat în togă, cu piciorul stîng jumătate nud călcînd spre stînga sa și cu fața întoarsă spre dreapta (către privitor), brațul stîng



Fig. 14. — Statuie de marmură; Muzeul Sebeş



Fig. 15. — Relief, de la Pianul de Jos; Muzeul Sebeş

îl are îndoit pe altarul alăturat, iar dreapta o întinde pe piept în aceeași direcție; altarul se află pe un suport ceva mai ridicat și are forma obișnuită a altarelor votive (epigrafice), iar deasupra se vede un obiect rotund cu niște linii care redau flăcările de la sacrificiul pe care personajul este în curs a-l executa. Relieful este fracturat în două, dar refăcut și „sudat" fără lacune mai de seamă. Modesta lucrare de meșter pietrar provincial are o deosebită semnificație arheologică și social-istorică.

19. — **Medalion funerar,** de piatră calcaroasă, cu dimensiunile: 72 diam., gros. 16 cm (inv. 2195), descoperit în comuna G h i r b o m (jud. Alba) la „părăul Puțului", de unde a fost transportat (cu cîteva decenii în urmă) și zidit în casa familiei Erdt din sat; casa a fost demolată în a. 1960, cînd piesa romană a fost spartă intenționat de răufăcători pentru a nu fi găsită. Fragmentele au fost duse în iulie 1962 la Muzeul Sebeș, unde au fost restaurate integral (fig. 16). Este o sculptură dintr-o categorie

caracteristică pentru provincia Dacia: într-un cadru limitat de o ghirlandă cu crengi, frunze și panglici, executate cu o remarcabilă precizie și migală sînt reprezentate în 2 nivele șapte persoane, probabil o singură familie mai numeroasă; figurile sînt greu de recunoscut, fețele lor fiind mutilate; nu se vede nici o trăsătură individuală, putîndu-se numai aprecia (după dimensiunile și poziția lor în ansamblul compoziției) că figura din dreapta sus este un bărbat mai vîrstnic, cea din stînga o femeie, evident părinții familiei; între ei un copil, de dimensiuni mult mai



Fig. 16. — Medalion funerar, de la Ghirbom; Muzeul Sebeș.

mici, la fel ca și cele patru figuri (ceva mai mari) care sînt deasemenea foarte probabil copii. Avînd în vedere că toate cele 7 figuri au fețele și capetele sparte, nu poate fi vorba de studiul „portretisticii" și fizionomiei lor, care (judecînd după execuția îngrijită a ghirlandei și îmbrăcămintei părinților) se poate afirma că era de o calitate bună în arta provincială.

Medalioane funerare sînt destul de numeroase în Dacia, dar numai pentru partea ei intracarpatică (în Oltenia nu au fost semnalate), pentru care există o bibliografie abundentă[15], lipsind totuși un studiu cu repertoriu complet al pieselor cunoscute pînă azi (unele nici nu sînt măcar semnalate, ca de pildă exemplarul interesant, fragmentar în Muzeul Turda, adus de la Alburnus-Roșia Montană).

20. — **Relief** de piatră, din calcar fin, înfățișînd un amoraș cu o ghirlandă pe care o ține pe umăr, între cap și aripi; dimensiuni 74 × 60 cm (fig. 17), ieșit la iveală cu ocazia degajării pridvorului la intrarea principală de pe latura de Sud

[15] A. Schober, *Dolg,* II 1911, p. 99, 123—7; Gr. Florescu, *Contribution à l'éclaircissement du problème du médaillon dans l'art gréco-romain,* în Collection *Latomus,* XXVIII (Hommage à W. Deonna), 1957, p. 220—225; D. Protase, *Studii și Comunicări (Apulum),* IV, p. 138—140; *RömRum,* p. 260—261.

(nava centrală) de la biserica evanghelică din Sebeş unde se găseşte aproape de temelia construcţiei. Acest motiv decorativ-artistic, destul de frecvent pentru lumea romană, este redat cu oarecare meşteşug; amoraşul ţine ghirlanda cu mîna stîngă, are capul redat cu trăsături individuale deşi aduce aminte de aspectul unei meduze.

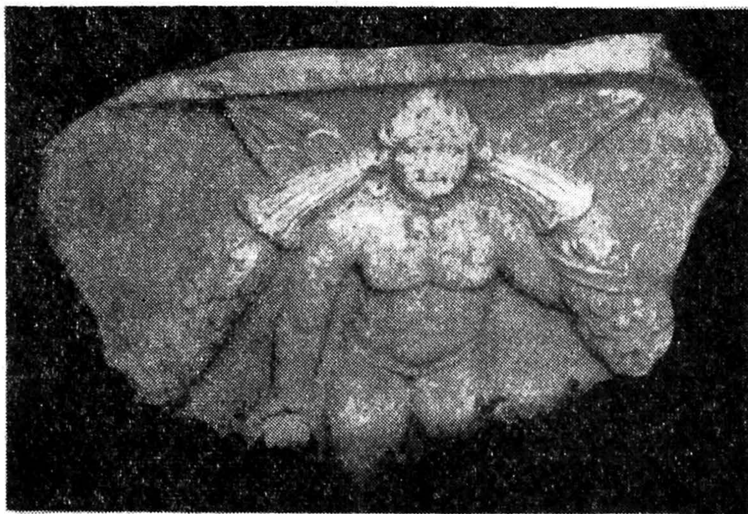


Fig. 17. — Altorelief; biserica evanghelică Sebeş.

Calităţile tehnice ale reliefului se pot observa în redarea ghirlandei din frunze şi panglici şi a particularităţilor anatomice ale corpului. Nu pare să fie un relief medieval, cum ar putea să lase impresia, deoarece fragmentul nostru a fost zidit în temelia corului încă în a doua jumătate al sec. XIV-lea, fiind adus împreună cu multe alte monumente romane din ruinele de la Alba Iulia (Apulum).

V. WOLLMANN

INDICE EPIGRAFIC

RÖMISCHE INSCHRIFTEN UND STEINDENKMÄLER IM MUSEUM VON SEBEȘ (MÜHLBACH)

(Zusammenfassung)

Das Museum von Sebeş (Krs. Alba) ist eine wichtige kulturelle und wissenschaftliche Leistung der letzten zwanzig Jahren. Von einigen vereinzelten Funden und bescheidenen Sammlungen ausgehend, gelang es dem Museum eine bedeutende geschichtlich-ethnographische Sammlung einzurichten, deren Gesamtzahl ungefähr 18.000 Museumsgegenstände beträgt. Einen grossen Teil der Ausstellungsgegenstände bilden archäologische und epigraphische Funde, die in der Umgebung von Mühlbach in zahlreichen vorgeschichtlichen und römischen (Karte, S. 164) Siedlungen gemacht wurden. Im vorliegenden Aufsatz werden zuerst die unbekannten römischen Inschriften behandelt; anschliessend die schon veröffentlichten, denen Korrekturen, Ergänzungen oder nähere topographische Bestimmungen gebracht werden; endlich vier unveröffentlichte Bildhauerwerke.

1. — *Weihaltar*, 1961 in der evangelischen Kirche zu Mühlbach entdeckt. Die lückenhafte Inschrift (Abb. 1) enthält den orientalischen Gottes-Namen *Aeternus* und erwähnt einen Bau: *tabularium a solo rest(ituit).*

2. — *Namenliste,* aus dem Martinuzzi-Schloss von Vinţul de Jos ins Museum gebracht (Abb. 2). Erwähnungswert sind drei Cognomina aus dieser Namenliste; thrakisch: Aurelius *Terens* und Sabinius *Bithus;* germanisch: Aurelius *Bataus,* in dessen Cognomen ein *Bataver* vom Rhein zu erkennen ist.

3. — *Grabstele,* 1961 in der erwähnten Kirche als Bruchstück entdeckt (Abb. 3) und stammt wahrscheinlich aus den Ruinen der Stadt Apulum.

4. — *Grabstele,* Bruchstück, in einem Pfeiler der evangelischen Kirche eingebaut. Die Inschrift gibt nur den Namen des Verstorbenen: *T. Valerius Iulianus* (Abb. 4).

5. — *Grabinschrift,* Bruchstück, aus einem römischen Fund-Komplex von Daia-Română (Abb. 5); *Tarius Lucanus* war ein Veteran aus der Legion XIII Gemina, der sich nach dem Militärdienst auf dieses Dorfgebiet zurückzog.

6. — *Grabinschrift* als Bruchstück erhalten geblieben, mit wenigen Buchstaben die bloss einige Worte ergeben (Abb. 6).

7. — *Weihaltar,* CIL, III 1133, aus Vinţul de Jos nach Mühlbach gebracht (Abb. 7).

8. — *Weihaltar,* CIL, III 7788, stammt aus Daia-Română und nicht von Apulum. In der ersten Zeile erkennt man die Abkürzung *I.O.M.* (Abb. 8).

9. — *Weihaltar,* CIL, III 1060 (Abb. 9).

10. — *Weihaltar,* CIL, III 970, in Reciu entdeckt, wo eine römische Dorfsiedlung vermutet wird (Abb. 11).

11. — *Weihaltar,* CIL, III 6258, im Jahre 1968 aus Vinţul de Jos nach Mühlbach ins Museum überführt (Abb. 11).

12. — *Säule,* mit Weihinschrift, CIL, III 7761 (Abb. 12).

13. — *Grabinschrift,* CIL, III 1238, Bruchstück, in einen Pfeiler der evangelischen Kirche eingebaut, der eine Korrektur im Text zweite Zeile gemacht werden kann (Abb. 13).

14—16. — *Ziegelstempel,* der Legio XIII Gemina und mit andern Fabriksmarken.

17. — *Marmorstatue* einer männlichen Figur (Abb. 14).

18. — *Relief,* eine Opferszene darstellend, aus Pianul de Jos (Abb. 15).

19. — *Rundmedaillon* mit sieben Personen, aus Ghirbom (Abb. 16).

20. — *Hochrelief* mit einem girlandetragenden Engel (Abb. 17).